

İnsani Değer Yönelimli Siber Zorbalık Psiko-Eğitim Programının Etkililiğinin Sınanması

Testing The Efficiency of the Human Value Oriented Cyber Bullying Psycho-Education Program

Çiğdem BERBER ÇELİK Sorumlu Yazar, Doç. Dr. | Corresponding Author, Assoc. Prof.
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize / Türkiye. | Recep Tayyip Erdogan University,
Rize / Türkiye
cigdem.berbercelik@erdogan.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-6112-8943>

Semanur HACIOĞLU, Yüksek Lisans Öğrencisi | Master Degree Student
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize / Türkiye. | Recep Tayyip Erdogan University,
Rize / Türkiye
semanur_hacioglu22@erdogan.edu.tr
<https://orcid.org/0009-0003-5238-4835>

Hatice TERZİ, Yüksek Lisans Öğrencisi | Master Degree Student
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize / Türkiye. | Recep Tayyip Erdogan University,
Rize / Türkiye
hatice_terzi22@erdogan.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-8866-2702>

ISSN: 1303-880X

e-ISSN: 2667-7504

<http://ded.dem.org.tr>

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received Date: 01.06.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 26.10.2023

Yayın Tarihi / Published Date: 25.12.2023

Lisans / Licence: CC BY-NC-4.0.

Tr/En: Tr

Atıf/Citation: Berber Çelik, Ç. & Hacıoğlu, S. & Terzi, H. (2023). İnsani Değer Yönelimli Siber Zorbalık Psiko-Eğitim Programının Etkililiğinin Sınanması. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 21 (46), 347-375.

<https://doi.org/10.34234/ded.1295628>

Çıkar Çatışması / Competing Interests:

Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. / The authors declare that they have no competing interests.

Yazar Katkıları / Author Contributions:

BERBER ÇELİK, Ç. (%50), HACIOĞLU, S. (%30), TERZİ, H. (%20)

Öz: Teknolojiyi yoğun bir şekilde kullanan ergenlerin siber ortamlarda zorbalığa maruz kaldıkları ve bu durumu çözmeye yönelik girişimlerinin de sınırlı olduğu görülmektedir. Bu anlamda söz konusu sorunun çözümüne yönelik müdahalelere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmada, insani değerler temelli hazırlanan psiko-eğitim programının, ergenlerin siber zorbalığa ilişkin duyarlılıkları ve baş etme düzeyleri üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Yarı deneysel desene göre tasarlanan araştırmanın çalışma grubunda, Karadeniz bölgesindeki bir ortaöğretim kurumunda 9., 10. ve 11. sınıflarda öğrenim görmekte olan 10 deney ve 10 kontrol grubunda olmak üzere toplam 20 erkek ortaöğretim öğrencisi yer almaktadır. Kişisel Bilgi Formu, Siber Zorbalığa İlişkin Duyarlılık Ölçeği ve Ergenlere Yönelik Siber Zorbalıkla Başa Çıkma Ölçeği çalışmada veri toplama araçları olarak kullanılmıştır. Deney grubuna 8 oturumdan oluşan ve her oturumda bir insani değer ön plana çıktığı eğitim programı uygulanmıştır. Deney grubundaki öğrencilerin ailelerine ise yine 2 oturumluk siber zorbalıkla ilgili bir eğitim verilmiştir. Kontrol grubuna ise hiçbir müdahalede bulunulmamıştır. Ön test, son test ve izleme testi sonuçları karışık ölçümler için iki faktörlü varyans analizi tekniği ile analiz edilmiştir. Bulgular, insani değer yönelimli psiko-eğitim programının ergenlerin siber zorbalıkla ilişkili duyarlılıklarını ve başa çıkma düzeylerini arttırdığını göstermiştir. Sonuç olarak, değerler baz alınarak oluşturulan müdahale programının ergenlerin şu anki önemli problemlerinden biri olan siber zorbalık üzerinde etkisinin olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Siber Zorbalık, İnsani Değerler, Psiko-eğitim, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık

&

Abstract: It is seen that adolescents who use technology intensively are exposed to bullying in cyber environments and their attempts to solve this situation are limited. In this sense, interventions are needed to solve the problem in question. In this study, it was aimed to examine the effect of the psycho-education program based on human values on the sensitivity and coping levels of adolescents regarding cyberbullying. The study group of the research, which was designed according to the quasi-experimental design, included a total of 20 male secondary school students, 10 in the experimental group and 10 in the control group, studying at the 9th, 10th and 11th grades in a secondary education institution in the Black Sea region. Personal Information Form, Cyberbullying Sensitivity Scale and Adolescents' Cyberbullying Coping Scale were used as data collection tools

in the research. A training program consisting of 8 sessions and in which a human value came to the fore in each session was applied to the experimental group. The families of the students in the experimental group were given a two-session training on cyberbullying. No intervention was made in the control group. The results of the pre-test, post-test and follow-up test after 2 months were analyzed with the two-factor analysis of variance technique. The findings showed that psycho-education program centered on human values, effectively heightened the sensitivity and coping levels of adolescents related to cyberbullying. As a result, it can be said that the intervention program based on values has an effect on cyberbullying, which is one of the current important problems of adolescents.

Keywords: Cyberbullying, Human Values, Psycho-education, Guidance and Psychological Counseling

(The Extended Abstract is at the end of the article)

Giriş

Dijital dünyanın insanlara sunduğu internet, bilgi ve iletişim teknolojilerinin sosyal hayata etkisi öngörülemez bir hızda artış göstermektedir. Bu etki, teknolojiyi yoğun kullanan ergenler ve gençler üzerinde daha fazladır (Akpınar, 2003; Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2006; Peker, 2013; Günlü ve Ceyhan, 2017; Odabaşı vd., 2007). Çağın teknolojileri olarak bilinen internet ve sosyal medya uygulamaları gençler tarafından benimsenmiş ve sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır (Peker ve İskender, 2015). Sosyal medya uygulamaları sayesinde de coğrafya, dil, ırk, cinsiyet bakımından farklılık gösteren birçok insana, çok kısa bir zaman içerisinde ulaşılabilir. Aynı zamanda bu uygulamalar, insanları istediği şekilde etkileyebilme gücünü gençlere sağlamaktadır. Bu nedenle gençlerin bu uygulamaları kullanım sıklığı da artmıştır. (Dinç, 2020; Vural Akıncı ve Bat, 2010). Bunun yanında cep telefonları, elektronik posta, mesajlaşma uygulamaları, sohbet odaları, web sayfaları vb. elektronik temelli iletişim araçları da yoğun bir şekilde kullanılmaktadır (Campbell, 2005). Sonuç olarak söz konusu uygulamaların insanlar tarafından benimsenmesi, teknolojiyi yaşamın vazgeçilmez bir unsuru haline getirmiştir (Januszewski ve Molenda, 2007).

Gençlerin bilgiye daha kolay ulaşabiliyor olması, ders öğrenimini daha eğlenceli hale getirmesi, daha kolay ve hızlı bir şekilde yeni ilişkiler kurmaya fırsat vermesi, teknolojinin gençlere sağladığı olumlu etkiler arasında yer alabilir (Akca ve Sayımer, 2017; Murphy ve Beggs, 2003). Buna karşın bilgi ve

iletişim teknolojilerini kullanırken gençlerin karşılaşabileceği birtakım tehlikeler de bulunmaktadır. Virüs ve spam içeren zararlı yazılımları tıklama, kimliği belirsiz kişiler tarafından özel bilgilerinin çalınması ve paylaşılması gibi kişinin güvenliğini tehdit eden durumlarla karşı karşıya gelinebilmektedir (Akca ve Sayımer, 2017; Odabaşı vd., 2007). Diğer taraftan psikolojik boyutta karşımıza çıkan tehlike ise siber zorbalıktır (Patchin ve Hinduja, 2010; Peker ve İskender, 2015). Bilgi ve iletişim teknolojilerinin benimsenip yaygınlaşmasıyla birlikte, daha çok gençler arasında, internet ve cep telefonları gibi siber ortamlarda zorbalık yaşanmaya başlandığı belirtilmektedir (Akca ve Sayımer, 2017; Arıca, vd., 2008; Raskauskas ve Stoltz, 2007). Bu ortamlarda yaşanan zorbalığa da sanal zorbalık veya elektronik zorbalık olarak adlandırılan siber zorbalık denilmektedir (Akca ve Sayımer, 2017). Siber zorbalık; kişi veya kişilerin birey veya gruplara kötü amaçlarla, zarar vermek için yaptığı, bunu yaparken de iletişim ve bilgi teknolojilerini kullandığı eylemler olarak tanımlanmaktadır (Belsey, 2006; Li, 2008). Bu eylemler arasında cep telefonları ile kişi veya kişilerin izni olmadan, fotoğraflarının çekilmesi ve bu fotoğrafların izinsiz paylaşılması, elektronik posta veya mesaj uygulamaları kullanarak kişi veya kişileri rahatsız eden, alay eden, taciz eden ve rahatsızlık verip tehdit eden mesajların atılması, kişi veya kişilerin web sayfasına ya da hesaplarına istenmeyen, olumsuz (tehdit edici, hakaret edici) mesajlar, yorumlar ve resimlerin eklenmesi, siber ortamda kişi ve kişilere ilişkin dedikoduların yapılması, kötüleyen veya utandıran içeriklerin hazırlanması sayılabilir (Akca vd., 2014; Erdur Baker ve Tanrikulu, 2010).

Siber zorbalığın bireyler üzerinde birçok farklı boyutta olumsuz etkileri görülebilmektedir. Korku, kaygı, güvensizlik, çaresizlik gibi duygusal; depresyon, intihar düşünceleri, düşük benlik saygısı, kendini ve başkalarını suçlama gibi bilişsel; kendine zarar verme, öfkeyi kontrol edememe, okula devam etmeme, akademik başarının düşmesi, beslenme ve uyku sorunları gibi davranışsal; aile ve arkadaşlık ilişkilerinin bozulması, içe kapanma gibi sosyal sorunlar görülebilmektedir (Akbaba ve Eroğlu, 2013; Akbıyık ve Kestel, 2016; Arıca, 2012; Beran ve Li, 2005; Erdur Baker, 2013; Erdur Baker ve Tanrikulu, 2010; Price ve Dagleish, 2010). Neden olduğu bu olumsuz sonuçlarla beraber, siber zorbalık vakaları tüm dünyada artış göstermekte ve bu açıdan bireyler için tehdit edici bir probleme dönüşmektedir. Bu nedenle günümüzde, siber zorbalığı önleyebilmek ve etkili bir şekilde mücadele edebilmek için akademisyenler ve kanun koyucular harekete geçmiştir. Aynı zamanda gençler arasında yaygın olarak görülen siber zorbalığın, her yıl ciddi bir oranda öğrencileri de etkilemesi ve öğrenciler arasında siber zorbalığın yaygınlaşması, eğitimciler ve okul yöneticilerini de bu sorunun

önüne geçilmesi ve çözüm bulunması yönünde harekete geçirmiştir (Akca ve Sayımer, 2017; Chan ve Wong, 2015; Hinduja ve Patchin, 2010; Willard, 2007). Yapılan çalışmalara bakıldığında çözüm önerilerinden birinin, bireylerin siber zorbalığa ilişkin duyarlılıklarının artırılması olduğu görülmektedir (Gölpek Sarı ve Seferoğlu, 2019; Kılınç ve Gündüz, 2017; Rodop vd., 2022).

Siber zorbalığa duyarlı olmak; bireylerin siber zorbalığın ne olduğunu, hangi davranışların siber zorbalık olduğunu bilmesi ve bu risklerden haberdar olması, siber zorbalığa maruz kalmamak için neler yapması gerektiğini bilmesi ve önlem alması olarak tanımlanmaktadır (Tanrıkulu vd., 2013). Bu açıdan bireylerin siber zorbalığa ilişkin duyarlılıklarının artırılması; onların sanal ortamdaki güvenliğinin sağlanması, dolayısıyla siber zorbalığın önlenmesi ve bu durumlarla etkili bir şekilde mücadele edilebilmesi için çok önemlidir (Doğan vd., 2016; Kozan ve Bulut Özek, 2019). Literatüre bakıldığında, bireylerin siber zorbalık olaylarıyla başa çıkma şekli ve düzeyinde de sorunlar olduğu görülmektedir. Topçu ve Erdur Baker (2016)'in yapmış olduğu bir çalışmada siber zorbalığa maruz kalan 14-18 yaş arasındaki 666 öğrencinin sadece %45,1'i bu olaylardan sonra yardım aldığını belirtmiştir. Fakat duyarlılık kadar, bu olayların önlenmesi ve mücadelesinde baş etme düzeyinin de önemli olduğu belirtilmektedir (Eliçora, 2020; Rodop vd., 2022; Yiğit ve Seferoğlu, 2017). Arıkan vd. (2018)'ne göre bireylerin siber zorbalığa ilişkin duyarlılık düzeylerinin artırılması, bu kişilere ve bu olaylara maruz kaldıklarında neler yapabilecekleri konusunda baş etme stratejileri hakkında farkındalık kazandırılması, bu olayların önlenmesi ve çözülmesinde oldukça etkilidir. Aynı zamanda okulda yürütülen çalışmaların da başarıya ulaşması için öğrencilerin baş etme stratejileri bakımından desteklenmesinin gerekli ve önemli olduğunu belirtmektedirler.

Okulda yürütülen siber zorbalığa yönelik duyarlılık ve baş etme stratejilerinin öğrencilere kazandırılmasını içeren çalışmaların, başarıya ulaşması için önemli görülen bir nokta da öğretmen, veli ve okul müdürleri ile iş birliği içinde olunması gerekliliğidir. Bu çalışmalarda öğrencilere aktarılan siber zorbalığın ne olduğu, sonuçları, nasıl başa çıkılabileceği vb. bilgiler ve beceriler bakımından, öğretmen, aile ve okul müdürlerinin de bilgilendirilmesi ve bu konular hakkında farkındalık kazandırılmasının önemli olduğu belirtilmektedir. (Chan ve Wong, 2015; Kavuk Kalender vd., 2019; Willard, 2007). Siber zorbalığa ilişkin okulda yürütülen çalışmalar kapsamında önleme ve müdahale programlarının etkin bir şekilde uygulandığı gruplara yönelik psiko-eğitimler verilebilmektedir. Araştırmacılar tarafından da siber zorbalık vakalarının en aza indirgenmesi, önlenmesi ve bu olaylarla etkili

bir şekilde mücadele edilebilmesi için önleme ve müdahale programlarının geliştirilmesi ve uygulanması faydalı ve gerekli görülmektedir. Özellikle gençlerin, siber zorbalığa ilişkin duyarlılıklarının ve başa çıkma düzeylerinin arttırılması için önemli görülmektedir (Baştürk Akca vd., 2015; Bhat, 2008; Campbell, 2005; Dilmaç ve Aydoğan, 2010; Erdur Baker ve Topçu, 2008; Peker ve İskender, 2015).

Literatüre bakıldığında bazı siber zorbalığı önleme ve müdahale psiko-eğitim programlarının; siber zorbalığa ilişkin duyarlılığı arttırma (Nedim Bal ve Kahraman, 2015), temel insani değerlerin kazandırılarak bireylerin siber zorbalık davranışlarını azaltma (Peker ve İskender, 2015), gerçeklik terapisi temelinde kişiye kendi yaptığı seçimler ve sonuçları ile ilgili farkındalık kazandırarak siber zorbalık davranışlarını azaltma (Tanrıku, 2013), ebeveynlere yönelik siber zorbalık hakkında farkındalık kazandırma (Duman, 2019), siber zorbalık davranışını önleme amacıyla, bilişsel davranışçı terapi temelli siber zorbalığı önleme programının ortaokul yedinci sınıf çocuklarının siber zorbalık yapma, siber zorbalık mağduru olma ve zorbalık bilişlerine etkisini inceleme (Korkmaz Yüksel ve Çekiç, 2019), yaratıcı drama yoluyla siber zorbalığa farkındalık oluşturulması (Baştak ve Altınova, 2015) amacıyla yapıldığı ve etkili olduğu görülmektedir.

Bunun yanı sıra siber zorbalık, ahlaki yönden bir sorun olarak düşünülmüş ve saygı, sorumluluk, hoşgörü, yardımseverlik ve dürüstlük gibi değerlerle ilişkisi araştırılmıştır. Çalışma sonucunda değerlerin de siber zorbalık olaylarıyla ilişkili olduğu gözlemlenmiştir (Dilmaç ve Aydoğan, 2010; Peker, 2013). Sosyal alan çalışmacıları, insani değerlerin davranışları açıklamada önemli bir rolünün olduğunu belirtmektedirler (Kuşdil ve Kağıtçıbaşı, 2000). Karasu Avcı ve Ketenoğlu Kayabaşı (2018)'na göre değerler, kişilerin kendileri ve diğerleri ile ilgili davranışlarına yön vermekte, yol göstermektedir. Kişiler iyi ve kötü arasında değerleri aracılığıyla seçim yapmaktadır. Hatta yaşamlarında hangi davranışın geçerli, kabul edilebilir hangi davranışın kabul edilemez olduğu konusunda bir takım yerleşmiş değerlerle karşılaşabilmekte ve buna göre karar verebilmektedirler (Dilmaç vd., 2009). Dolayısıyla değerler bir toplumdaki bütün insanlar tarafından uyulması gereken ortak davranış kalıplarını belirlemektedir (Yaman vd., 2009). İnsani değerler ise hayata saygı katan, hayatın saygı, dürüstlük, hoşgörü gibi iyi yanlarını çoğaltan yapı taşlarıdır (Kuçuradi, 1996). Köylü (2007)'ye göre teknolojinin gelişimi ile bireyler sahip oldukları insani değerlerden oldukça uzaklaşmaktadır. Tüm bu bilgiler ışığında siber zorbalığa ilişkin davranışların ve bireylerin duyarlılık ve baş etme düzeyindeki düşüklüğün, insanların özellikle de ergenlerin sahip oldukları insani değerleri ile bağının zayıflaması sonucu ortaya çıktığı söylenebilir.

Sonuç olarak, bireylerin siber zorbalıkla ilgili farkındalık düzeyinin ve mağduriyet sonrası yardım alma davranışlarının, bu olayların önlenmesi ve çözülmesinde çok önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Aynı zamanda siber zorbalığa ilişkin duyarlılığın ve baş etme düzeylerinin arttırılmasında insani değerlerin önemli bir yer tuttuğu da ifade edilebilir. Literatür incelendiğinde insani değerler yönelimli olarak geliştirilen siber zorbalık psiko-eğitim programının sınırlı olduğu (Peker, 2013; Peker ve İskender, 2015), siber zorbalığa duyarlılık ve baş etme düzeylerine etkisinin incelendiği bir çalışmanın ise olmadığı gözlemlenmiştir. Bu açıdan yapılan çalışma, günümüzde öğrenciler arasında yaygınlaşan ve sonuçları bakımından tehdit edici bir hale gelen bu sorunun önüne geçilebilmesi ve ergenlerin siber zorbalığa ilişkin duyarlılıklarının ve baş etme düzeylerinin artırılması için neler yapılabileceği konusunda araştırmacılara yol göstermesi sebebiyle önemli görülmektedir. Ayrıca birçok aile siber zorbalığın ne olduğu, nasıl fark edilebileceği, başa çıkma için neler yapılabileceği gibi konularda sınırlı bilgilere sahiptir. Çocuklarının bu konudaki davranışlarını yanlış yorumlayabilmekte, nasıl yardımcı olabileceklerini bilmemektedirler. Bu durum hem çocuklar hem de ebeveyn açısından sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Ailenin de müdahaleye dahil edilmesi etkililiğin daha uzun süreli olmasına katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada insani değerler temelli oluşturulan psiko-eğitim programının, ergenlerin siber zorbalığa ilişkin duyarlılıkları ve baş etme düzeyleri üzerindeki etkisinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu amaç kapsamında aşağıdaki hipotezler test edilmiştir:

H₁: İnsani değerler temelli psiko-eğitim programına katılan ergenlerin, kontrol grubunda bulunan ergenlere göre siber zorbalığa ilişkin duyarlılık puanlarında bir artma olur, bu artma müdahalelerin tamamlanmasından sonra yapılan izleme ölçümünde de devam eder.

H₂: İnsani değerler temelli psiko-eğitim programına katılan ergenlerin, kontrol grubunda bulunan ergenlere göre siber zorbalığa ilişkin başa çıkma puanlarında bir artma olur, bu artma müdahalelerin tamamlanmasından sonra yapılan izleme ölçümünde de devam eder.

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu çalışma, 2x3'lük karışık desenin kullanıldığı yarı deneysel bir araştırmadır. İlk faktör deneysel işlem gruplarını, diğer faktör ise bağımlı değişkene ilişkin grup üyelerine farklı zamanlarda yapılan tekrarlı ölçümleri ifade etmektedir (Büyüköztürk vd., 2019). Uygulanan psiko-eğitim programına dair araştırma deseni Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo1: Araştırma Deseni

Gruplar	Ön test	İşlem	Son test	İzleme Testi
Deney	Ö ₁	İDYSZP	Ö ₃	Ö ₅
Kontrol	Ö ₂		Ö ₄	Ö ₆

İDYSZP: İnsani Değerler Yönelimli Siber Zorbalık Psiko-eğitimi

Araştırmanın bağımsız değişkeni insani değerler yönelimli siber zorbalık psiko-eğitim programıdır. Bağımlı değişkenleri ise ergenlerin siber zorbalığa ilişkin duyarlılık ve başa çıkma düzeyidir.

Çalışma Grubu

Çalışma grubu, Karadeniz bölgesindeki bir ortaöğretim kurumunda öğrenci olan 20 kişiden oluşmaktadır. Öğrenciler 9., 10., ve 11. sınıf düzeyinde bulunmaktadır. Seçilen 20 öğrenci deney ve kontrol grubuna eşit olarak dağıtılmıştır. Katılımcılar 14 ile 16 yaş arasında olup yaş ortalaması 15.10'dur.

Çalışma grubuna öğrenci seçilirken belli adımlar izlenmiştir. İlk olarak zaman, para ve işgücü bakımından tasarruf etmek adına ihtiyaç duyulan büyüklükteki örnekleme oluşturmak için uygun örnekleme yöntemi kullanılmaya karar verilmiştir (Büyüköztürk vd., 2019). Ardından çalışmanın yürütüleceği okulda, siber zorbalığa ilişkin bir psiko-eğitim programının yürütüleceği duyurulmuştur. Daha sonra çalışmanın yürütüldüğü ortaöğretim kurumundaki 162 öğrenciye ‘Siber Zorbalığa İlişkin Duyarlılık Ölçeği’ ve ‘Ergenlere Yönelik Siber Zorbalıkla Başa Çıkma Ölçeği’ uygulanmıştır. 162 öğrenciye uygulanan ‘Siber Zorbalığa İlişkin Duyarlılık Ölçeği’ puan ortalaması 31.60 ve ‘Ergenlere Yönelik Siber Zorbalıkla Başa Çıkma Ölçeği’ puan ortalaması ise 43.70 bulunmuştur. Örneklemin belirlenmesindeki diğer önemli husus da öğrencilerin bu ölçeklerden elde etmiş olduğu puanlardır. Büyüköztürk ve arkadaşları (2019) çalışma gruplarının belli niteliklere sahip bireyler, nesnelere, olaylar veya durumlardan hareketle oluşturulabileceğini belirtmişlerdir. Yapılan çalışmaya dahil olan öğrenciler belirlenirken ilk olarak araştırmada kullanılan ölçeklerden düşük puan alan öğrenciler tespit edilmiştir. Bununla birlikte öğrencilerin almış oldukları puanların, ölçeklerin 162 kişiye uygulanarak elde edilen puan ortalamalarından daha düşük olmasına dikkat edilmiştir. Daha sonra bu öğrencilerle birebir görüşülerek süreç hakkında bilgi verilmiştir. Görüşülen bu öğrencilerden gönüllü olanlar ve oturumlara düzenli olarak katılım gösterebilecek öğrenciler belirlenmiştir. Oturumların, okulun son saatini ve çıkışını kapsamı

nedeniyle okul servisi ile evine dönen ve kursları olan öğrenciler araştırmaya dahil edilmemiştir. Tüm bu süreçler sonucunda da araştırmaya katılacak 20 öğrenci belirlenmiştir. Bu öğrencilerin velilerinden, 18 yaşından küçük olmaları ve okulun bitişinde de oturumların devam edecek olması nedeniyle, çalışmaya katılabilmeleri adına izin alınmıştır. İzinler alındıktan sonra belirlenen bu 20 katılımcı deney ve kontrol gruplarına seçkisiz yolla atanmıştır.

Araştırma için oluşturulan deney ve kontrol grubunun, psiko-eğitim uygulanmadan önce birbirinden farklı olmadığını göstermek amacıyla bağımsız grup t testi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, grupların siber zorbalığa ilişkin duyarlılık ($t = -.05, p > .05$) ve siber zorbalıkla başa çıkma ($t = 1.14, p > .05$) ön test puan ortalamaları arasındaki farkın manidar olmadığı görülmektedir. Özetle, deney ve kontrol gruplarının psiko-eğitim uygulanmadan önce, test edilen değişkenlere göre birbirleriyle denk olduğu söylenebilir (Tablo 2).

Tablo 2: Değişkenlerin Ön-test Puanlarına İlişkin Bağımsız Grup t Testi Sonuçları

	Gruplar	N	\bar{X}	Ss	t	p
SZİD	Deney	10	24.50	5.85	-.05	.963
	Kontrol	10	24.60	3.41		
SZBÇ	Deney	10	38.50	8.71	1.14	.275
	Kontrol	10	34.90	4.98		

SZİDÖ: Siber Zorbalığa İlişkin Duyarlılık SZBÇ: Siber Zorbalıkla Başa Çıkma

Veri Toplama Araçları

Araştırmaya katılan öğrencilerin siber zorbalığa ilişkin duyarlılıklarını belirlemek için ‘‘Siber Zorbalığa İlişkin Duyarlılık Ölçeği’’, siber zorbalığa ilişkin başa çıkma düzeyini belirlemek için ‘‘Ergenlere Yönelik Siber Zorbalıkla Başa Çıkma Ölçeği’’ kullanılmıştır. Bununla birlikte öğrencilere ait bazı bilgilerin elde edilebilmesi için ‘‘Kişisel Bilgi Formu’’ kullanılmıştır.

Kişisel Bilgi Formu

Araştırmacılar tarafından hazırlanan bu form, öğrencilerin yaş, sınıf düzeyi ve internet kullanma sıklığına dair sorular içermektedir.

Siber Zorbalığa İlişkin Duyarlılık Ölçeği

Katılımcılara uygulanan ölçek Tanrıku vd. (2013) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek 13 madde ve tek faktörden oluşmaktadır. Üçlü Likert tipinde (Evet, Bazen, Hayır) yanıtlanmakta olan ölçekten minimum 13, maximum ise 39 puan alınabilmektedir. Ölçekten alınan toplam puanın artış göstermesi, kişilerin siber zorbalığa ilişkin duyarlılık düzeylerinde de artış meydana geldiğinin göstergesidir. Ölçeğin iç tutarlılık katsayıları .83 ve .90, iki yarı test güvenilirlik katsayıları ise .75 ve .84 arasında yer almaktadır. Ölçeğin madde-toplam korelasyonlarının tümleşik grup için .42 ile .63 arasında sıralandığı ve %27'lik alt-üst grupların ortalamaları arasındaki bütün farkların manidar olduğu bulunmuştur.

Ergenlere Yönelik Siber Zorbalıkla Başa Çıkma Ölçeği

Çalışma grubunun siber zorbalıkla karşılaştıklarındaki başa çıkma düzeylerini belirlemek için Peker vd. (2015) tarafından geliştirilen ölçek kullanılmıştır. Dört alt boyuttan oluşan ölçekte toplam 17 soru bulunmaktadır. Ölçeğin alt boyutları sosyal destek arama, yardım arama, mücadele etme ve çevrimiçi güvenirlidir. Ölçekten alınan toplam puanın artış göstermesi, ergenlerin siber zorbalıkla başa çıkma davranışlarında da artış meydana geldiğinin göstergesidir. Bu açıdan araştırmada da öğrencilerin siber zorbalığa ilişkin başa çıkma düzeyleri, bu ölçekten alınan toplam puanlar üzerinden değerlendirilmiştir. Bu ölçekten alınabilecek maximum puan 68, minimum puan ise 17 olarak belirlenmiştir. Bunun yanında, Cronbach Alpha iç tutarlık katsayılarının ölçeğin alt boyutları için .70-.86 arasında değiştiği, iki yarı test güvenirliliği katsayılarının ölçeğin alt boyutları için .66-.86 arasında bulunduğu, test tekrar test güvenilirlik katsayıları ölçek alt boyutları için .68-.83 arasında olduğu belirtilmiştir (Peker vd., 2015).

Psiko-eğitim Programının Hazırlanması ve İçeriği

Günümüzde siber zorbalık gençler arasında yaygınlaşmaya devam eden ve bir takım olumsuz sonuçlar doğuran bir problem olmaya devam etmektedir. Bu açıdan siber zorbalığı önleme ve günümüzde sıklıkla yaşanan siber zorbalığa ilişkin vakaları azaltmak adına hem öğrencileri hem öğretmenleri hem de velileri kapsayacak insani değerlerin temel alındığı bir psiko-eğitim programı hazırlanmıştır. İnsani değerler olarak sorumluluk, dostluk/arkadaşlık, barışçıl olma,

saygı, dürüstlük kavramlarına yer verilmiştir. Hazırlanan psiko-eğitim programında da bu değerler temel alınmış ve siber zorbalığa ilişkin duyarlılık ve baş etme arasında ilişki kurularak her oturum bu değerlere göre düzenlenmiştir.

Hazırlanan psiko-eğitim programının amacı, katılımcıların insani değerlerin farkına vararak siber zorbalık davranışını bu değerlere göre ele almalarına ve buradan yola çıkarak siber zorbalığa karşı duyarlılık oluşturmalarına ve baş etme becerilerini geliştirmesine, grupça yürütülen bir çalışmayla yardım etmektir. Bu amaçla yürütülen insani değerler temelli oluşturulan siber zorbalık psiko-eğitim programının öğrenci oturumları, ortalama 70 dakika şeklinde ve 8 oturumda uygulanacak biçimde hazırlanmıştır. Oturumlar, öğrencilerin öğrenim gördüğü okulun okul çıkış saatine denk gelen ders saati ve devamındaki 30 dakika şeklinde planlanmış ve psiko-eğitimin yapılmasına uygun donanıma sahip bir sınıfta tamamlanmıştır. Kontrol grubuna ise bir müdahalede bulunulmamıştır. Psiko-eğitim programının etkililiğinin ölçülmesi için ön-test, son-test ve programın bitiş tarihinden 2 ay sonra izleme testi yapılmıştır. Aile oturumları ise, veliler için uygun olan bir zaman diliminde, öğrencilere uygulanan psiko-eğitim süreci devam ederken gerçekleştirilmiştir. Hazırlanan psiko-eğitim programı oturumları deney grubuna Tablo 3'te sunulan şekilde uygulanmıştır.

Tablo 3: İnsani Değerler Yönelimli Siber Zorbalık Psiko-Eğitim Programı Oturumları

Oturumlar	Kazanımlar
1.Oturum (<i>Giriş</i>)	<ul style="list-style-type: none">Grup üyeleri birbirini tanıır, grup bağlılığı oluşturulur ve iş birliği sağlanır.Grup süreci ve kuralları açıklanır, grup sözleşmesi imzalanır.Kişisel amaç ve beklentiler belirlenir.Siber zorbalık psiko-eğitim programını tanıır.Psiko-eğitim programı ile ilgili slogan oluşturur.Siber zorbalık kavramını tanıır.
2.Oturum (<i>Siber Ortamdaki Davranışları Fark Etme</i>)	<ul style="list-style-type: none">“Pilot Oyunu” ile güven pekiştirilir.Siber zorbalık ve akran zorbalığının farkına varabilir.Sosyal iletişimin yanında siber ortamın iletişim kurallarını da kavrar.Siber zorbalık kavramını, rollerini bilir ve siber zorbalık davranışlarını açıklar.Kullandığı araç ve uygulamalarda gerçekleşen siber zorbalık olaylarını bilir.
3.Oturum (<i>Hoşgörü</i>)	<ul style="list-style-type: none">Araç ve uygulamaları kullanırken hoşgörülü olan ve olmayan davranışları fark eder, siber zorbalık davranışlarıyla ilişkilendirir.Siber zorbalığın gerçekleştiği araç ve uygulamaları kullanırken karşılaşılan siber zorbalık davranışlarını rapor eder ve bu davranışların etkilerini bilir.
4.Oturum (<i>Saygı</i>)	<ul style="list-style-type: none">Kendi değerlerinin, duygu ve düşüncelerinin farkına varır. Başkalarının duygu düşünce ve davranışlarının farkına varır ve bireysel farklılıklara saygı duyar.Siber zorbalık davranışlarına maruz kalan kişinin duygularını anlar ve kendi duygularının da farkına varır.Duygularını aktarırken ben dilini kullanır.

5.Oturum (<i>Arkadaşlık/Dürüstlük</i>)	<ul style="list-style-type: none">• Çevresindekilerle sağlıklı ilişkiler kurar.• Arkadaşta aranan özelliklerin farkında olur ve sanal ortamda ilişkilere zarar verebilecek davranışları fark eder.• Gerçekleşen siber zorbalık durumlarında var olan rollerde (zorba, mağdur, tanık ve hem zorba hem mağdur) ortaya çıkabilecek duygu ve düşüncelerin neler olabileceğini bilir ve anlamaya çalışır.• Sanal ortamdaki arkadaşlık ilişkilerinde dürüst davranır ve aldatıcı davranışların ne olduğunu bilir ve onlardan kaçınır.
6.Oturum (<i>Barışçıl</i>)	<ul style="list-style-type: none">• Sanal ortamda kırıcı olabilecek durumları fark eder.• Öfkeyi kontrol ederken başa çıkma ifadelerini kullanır.• Kullanılan araç ve uygulamalarda siber zorbalığa maruz kalmırsa hangi baş etme stratejilerini kullanabileceğini fark eder.
7.Oturum (<i>Sorumluluk</i>)	<ul style="list-style-type: none">• Sorumluluk alarak siber zorbalığa müdahale etmeyi bilir.• Siber zorbalık olaylarında kullanılacak araç ve uygulamaların gizliliği ve güvenliği hakkında bilgi sahibi olur ve bu konular hakkında sorumlu davranır.• Siber zorbalık durumlarındaki yasal sorumlulukların neler olduğunu bilir.
8.Oturum (<i>Sonlandırma</i>)	<ul style="list-style-type: none">• Grup sürecindeki kazanımlar değerlendirilir.• Grup sürecine ilişkin yaşantılar hakkında konuşulur ve belirlenen hedeflere ne denli ulaşıldığı değerlendirilir.• Üyelerin olumlu duygularla gruptan ayrılması sağlanır.
Veli Oturumları (2 Oturum)	<ul style="list-style-type: none">• Siber zorbalık kavramını tanıır.• Siber zorbalık ve akran zorbalığının farkına varır.• Kullandığı araç ve uygulamalarda gerçekleşen siber zorbalık olaylarını bilir.• Kullanılan araç ve uygulamalarda siber zorbalığa maruz kalmırsa hangi baş etme stratejilerini kullanabileceğini fark eder.• Siber zorbalık olaylarında kullanılacak araç ve uygulamaların gizliliği ve güvenliği hakkında bilgi sahibi olur ve bu konular hakkında sorumlu davranır.• Öğrenciye yaklaşım ve yönlendirme konusunda bilgi sahibi olur.

Verilerin Analizi

Ölçme araçlarından elde edilen verilerin analizinin yapılabilmesi için SPSS 23.00 istatistik programı kullanılmıştır. Öncelikle verilerin normallik varsayımlarını karşılayıp karşılamadığına bakılmıştır. Shapiro-Wilks testi sonucuna göre Siber Zorbalıkla Başa Çıkma Ölçeği ($p > .05$) ve Siber Zorbalığa İlişkin Duyarlılık Ölçeğinden ($p > .05$) toplanan tüm verilerin normal dağıldığı görülmüştür. Araştırmada insani değerler temelli geliştirilen psiko-eğitim programının siber zorbalığa ilişkin duyarlılık ve baş etme üzerindeki etkisini incelemek için karışık desenler için iki faktörlü varyans analizi tekniği kullanılmıştır. Ayrıca, grup ve zaman değişkenlerine ilişkin farkın kaynağını bulmak için Bonferroni testi yapılmış ve Bonferroni düzeltmesi de verilere uygulanmıştır.

Bulgular

Deney ve kontrol gruplarındaki katılımcıların müdahale öncesi, sonrası ve müdahalenin sona ermesinden iki ay sonra Siber Zorbalığa İlişkin Duyarlılık Ölçeği ve Ergenlere Yönelik Siber Zorbalıkla Başa Çıkma Ölçeğinden aldıkları puanların ortalamaları ve standart sapma değerleri hesaplanmıştır.

Tablo 4: Ön-test, Son-test ve İzleme Testleri Puanlarının Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Gruplar	N	Ön-test		Son-test		İzleme testi		
		\bar{X}	Ss	\bar{X}	Ss	\bar{X}	Ss	
		Siber Zorbalıkla Başa Çıkma	Deney Grubu	10	38.50	8.71	47.00	12.43
	Kontrol Grubu	10	34.90	4.98	34.20	4.31	34.60	64.62
	Toplam	20	36.70	7.15	40.60	11.19	41.35	11.41
Gruplar	N	Ön-test		Son-test		İzleme testi		
		\bar{X}	Ss	\bar{X}	Ss	\bar{X}	Ss	
		Siber Zorbalığa Duyarlılık	Deney Grubu	10	24.50	5.85	31.50	6.04
	Kontrol Grubu	10	24.60	3.41	26.50	4.40	25.40	3.57
	Toplam	20	24.55	4.66	29.00	5.75	28.40	5.79

Ergenlere Yönelik Siber Zorbalıkla Başa Çıkma Ölçeğinden alınan puanlar incelendiğinde deney grubundaki katılımcıların son test ($\bar{X}= 47.00$) ve iki aylık izleme ($\bar{X}= 48.10$) testleri puan ortalamalarının, ön-test ($\bar{X}= 38.50$) puan ortalamasından daha yüksek olduğu gözlenmektedir. Siber Zorbalığa İlişkin Duyarlılık Ölçeğinden alınan puanlar incelendiğinde yine deney grubundaki katılımcıların son test ($\bar{X}= 31.50$) ve iki aylık izleme ($\bar{X}= 31.40$) testleri puan ortalamalarının, ön-test ($\bar{X}= 24.50$) puan ortalamasından daha yüksek olduğu saptanmıştır.

İnsani değer yönelimli psiko-eğitim programının siber zorbalıkla başa çıkma ve siber zorbalığa karşı duyarlılık üzerindeki etkisinin test edilmesi için elde edilen ön-test, son-test ve izleme testi ortalama puanlarını arasındaki farkın anlamlı olup olmadığı karışık desenler için iki faktörlü varyans analizi tekniği ile analiz edilmiştir. Bulgular Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5: Siber Zorbalıkla Başa Çıkma Değişkeni İçin İki Faktörlü Varyans Analizi Sonuçları

Varyansın Kaynağı	KT	Sd	KO	F	p	EB
Gruplararası						
Grup (Deney/Kontrol)	1490.02	1	1490.02	7.58	.013	.296
Hata	3536.83	18	196.49			
Gruplarıçi						
Ölçüm (Ön test-Son test-İzleme testi)	249.30	2	136.04	11.27	.001	.338
Grup*Ölçüm	305.23	2	166.56			
Hata	487.47	36	14.78			

*p<.05

Siber zorbalıkla başa çıkma değişkeninden elde edilen puanlar için yapılan varyans analizi sonucunda, grup etkisinin anlamlı farklılık oluşturduğu bulun-

muştur ($F_{(1,18)} = 7.58, p < .05$). Yani deney ve kontrol gruplarının ön-test, son-test ve izleme ölçümleri arasında ayırım yapılmaksızın, ölçme aracından elde edilen puan ortalamaları arasında anlamlı düzeyde bir fark ortaya çıkmıştır.

Grup ayırımı yapılmaksızın farklı zamanlarda yapılan ön-test, son-test ve izleme testi ölçümlerinden elde edilen puan ortalamaları arasındaki farka ilişkin ölçüm temel etkisinin anlamlı olduğu görülmektedir ($F_{(2,18)} = 11.27, p < .05$).

Bunun yanı sıra, deney ve kontrol gruplarının ön-test, son-test ve izleme testi siber zorbalıkla başa çıkma puanlarının ortalamaları arasındaki değişimin farklılaşmış olup olmadığını inceleyen grup*ölçüm ortak etkisinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($F_{(2,34)} = 11.27, p < .05$). Büyüköztürk vd. (2019)'ne göre, karışık desenlerde uygulanan işlemin, bağımlı değişken üzerindeki etkisinin anlamlı olup olmadığına grup ve ölçüm temel etkilerine tek tek ele alarak değil grup*ölçüm ortak etkisine bakılarak karar verilir. Ortak etkinin anlamlı olması, uygulanan insani değer temelli programın deney grubundaki katılımcıların siber zorbalıkla başa çıkma düzeylerini arttırmada etkili olduğunu göstermektedir.

Farkın kaynağını bulmak amacıyla yapılan grup ve zaman değişkenlerinin birlikte kıyaslandığı Bonferroni testi sonuçlarına göre, psiko-eğitim alan deney grubu siber zorbalıkla başa çıkma puanlarının ön test ile son test puanları (Ön test ort.=38.50 / Son test ort.=47.00 ; $p=.000$) ve ön test ile izleme testi puanları (Ön test ort.=38.50 / İzleme testi ort.=48.10; $p=.000$) açısından anlamlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Öte yandan, kontrol grubunun ön test-son test puanları ile ön test-izleme testi puanları istatistiksel olarak anlamlı şekilde değişmemektedir.

Tablo 6: Siber Zorbalığa İlişkin Duyarlılık Değişkeni İçin İki Faktörlü Varyans Analizi Sonuçları

Varyansın Kaynağı	KT	Sd	KO	F	p	EB
Gruplararası				3.34	.001	.157
Grup(D/K)	198.01	1	198.01			
Hata	1066.30	18	59.24			
Gruplarıçi						
Ölçüm (Ön-Son-İzleme)	233.23	2	173.82	13.70	.001	.259
Grup*Ölçüm	107.03	2	79.77	6.29	.013	
Hata	306.40	36	8.51			

* $p < .05$

Siber zorbalığa ilişkin duyarlılık değişkeninden elde edilen puanlar için yapılan varyans analizi sonucunda, grup etkisinin anlamlı farklılık oluşturduğu bulunmuştur ($F_{(1,18)} = 3.34, p < .05$). Yani, deney ve kontrol gruplarının ön-test, son-test ve izleme ölçümleri arasında ayırım yapılmaksızın, ölçme aracından elde edilen puan ortalamaları arasında anlamlı düzeyde bir fark görülmüştür.

Grup ayrımı yapılmaksızın farklı zamanlarda yapılan ön-test, son-test ve izleme testi ölçümlerinden elde edilen puan ortalamaları arasındaki farka ilişkin ölçüm temel etkisinin anlamlı olduğu saptanmıştır ($F_{(2,18)}=13.70, p < .05$).

Ayrıca, deney ve kontrol gruplarının ön-test, son-test ve izleme testi siber zorbalığa ilişkin duyarlılık puanlarının ortalamaları arasındaki değişimin farklılaşp farklılaşmadığını inceleyen grup*ölçüm ortak etkisinin anlamlı olduğu görülmüştür ($F_{(2,18)}= 6.29, p<.05$). Ortak etkinin anlamlı olması, uygulanan insani değer temelli programın deney grubundaki katılımcıların siber zorbalıkla başa çıkma düzeylerini arttırmada etkili olduğunu göstermektedir.

Farkın kaynağını bulmak amacıyla yapılan grup ve zaman değişkenlerinin birlikte kıyaslandığı Bonferroni testi sonuçlarına göre, psiko-eğitim alan deney grubu siber zorbalığa ilişkin duyarlılık puanlarının ön test ile son test puanları (Ön test ort.=24.50 / Son test ort.=31.50; $p=.000$) ve ön test ile izleme testi puanları (Ön test ort.=24.50 / İzleme testi ort.=31.40; $p=.000$) açısından anlamlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Öte yandan, kontrol grubunun ön test-son test puanları ile ön test-izleme testi puanları istatistiksel olarak anlamlı şekilde değişmemektedir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Araştırmanın bu kısmında, ortaya çıkan bulgular literatürdeki benzer çalışma sonuçları ile karşılaştırılıp kurumsal temelde yorumlanmıştır.

1. hipotezin test edilmesine yönelik elde edilen bulgulara göre; uygulanan aile temelli insani değerler yönelimli siber zorbalık psiko-eğitim programında yer alan öğrencilerin, müdahalede bulunulmayan öğrencilere göre siber zorbalığa ilişkin duyarlılık düzeylerinde dikkate alınacak düzeyde anlamlı bir artış meydana gelmiştir. Aynı zamanda gözlenen bu artışın 2 ay sonra uygulanan izleme çalışmasında da devam ettiği gözlenmiştir. Bununla birlikte bu programa katılım gösteren yani deney grubunda bulunan öğrencilerin, program uygulanmadan önce siber zorbalığa ilişkin duyarlılık ölçeğinden almış oldukları ön test puanları ile program uygulandıktan sonra almış oldukları son test puanları ve izleme testi puanları karşılaştırılmış ve sonuç olarak duyarlılık düzeylerinde manidar bir artışın olduğu ve bu artışın süreklilik gösterdiği gözlenmiştir. Özetle, “İnsani değerler temelli psiko-eğitim programına katılan ergenlerin, kontrol grubunda bulunan ergenlere göre, siber zorbalığa ilişkin duyarlılıklarında önemli miktarda, manidar düzeyde bir artış gözlenir ve gözlenen bu artış müdahalelerin sonrasında yapılan izleme ölçümünde de devam eder.” şeklindeki hipotez doğrulanmıştır.

Bu sonuçların deneysel olarak uygulanan psiko-eğitim programının etkisiyle ortaya çıktığı söylenebilir. Uygulanan psiko-eğitim programında siber zorbalığın ne olduğu, siber zorbalık davranışlarının neler olduğu ve hangi araç ve uygulamalarda gerçekleştiği, siber zorbalık olaylarındaki rollerin ne olduğu ve siber zorbalık olaylarında yer alan rollerde ortaya çıkan duygu ve düşüncelerin ne olduğu hakkında duyarlılık kazandırmak amacıyla öğrencilere, kendilerinin aktif olduğu etkinlikler yoluyla, bu konularda bilgiler kazandırılmıştır. Bunun sonucu olarak öğrencilerin siber zorbalık konusunda, davranışsal, bilişsel ve duygusal bakımdan duyarlılık düzeylerinde bir artış meydana geldiği söylenebilir. Literatürde siber zorbalığa ilişkin duyarlılık ile ilgili deneysel araştırmalar incelendiğinde benzer bulguların ortaya çıktığı saptanmıştır.

Peker ve İskender (2015), yapmış oldukları çalışmada, insani değer yönelimli olarak hazırlanmış oldukları siber zorbalık psiko-eğitim programının, öğrencilerin siber zorbalık davranışları üzerindeki etkisini araştırmıştır. 9. ve 10. sınıf öğrencilerinden oluşan toplam 24 kişiyle çalışmasını yürütmüştür. Hazırlanan programda hoşgörü, saygı, barışçıl olma, dürüstlük gibi insani değerler temelinde öğrencilere siber zorbalığın ne olduğu, siber zorbalık davranışlarının ne olduğu ve etkileri, karşılaşılabilecekleri risklerin neler olduğu ve nasıl başa çıkılabileceği konusunda psiko-eğitim verilmiştir. Araştırma sonucunda insani değer temelli geliştirmiş oldukları psiko-eğitim programının etkili olduğuna ulaşımlardır. Hazırladıkları psiko-eğitim programına katılan öğrencilerin siber zorbalık düzeylerinin azaldığı ve gözlenen azalmanın yapılan izleme testi sonucunda da devam ettiği görülmüştür.

Literatürde siber zorbalığa ilişkin duyarlılığı arttırmak üzere başka psiko-eğitim çalışmaları da yürütülmüştür (Nedim Bal ve Kahraman, 2015; Tanrıku, 2013; Doane, 2011; Özer, 2016; Baştaç ve Altınova, 2015). Nedim Bal ve Kahraman (2015)'ın yedinci ve sekizinci sınıf, 16 üstün yetenekli öğrenciyle yürütmüş olduğu çalışmada, bu öğrencilere siber mağdur olmamaları için siber zorbalık hakkında duyarlılık kazandırmak amaçlanmış ve programın etkililiği test edilmiştir. Bu program seçim kuramı ve gerçeklik terapisi temel alınarak oluşturulmuş ve sorumluluk kavramı üzerinde durulmuştur. Uygulama sonunda ise psiko-eğitim programının siber zorbalığa ilişkin duyarlılığı arttırmada etkili olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Doane (2011)'da sanal zorbalığı azaltmak ve bu zorbalığı yapanların empati düzeylerini arttırmak için kısa süre de uygulanabilecek bir video programı geliştirmiştir. Üç bölümden oluşan bu programda öncelikle programa katılan kişilere bilgisayar gibi elektrik temelli araçları kullandıkları zaman deneyimlediği hoş gitmeyen durumlar ve bu durumları nasıl anlamlandırdıkları hakkında 6

video izlettirilmiştir ve ara görüşmeler yapılmıştır. Sonuç olarak ise hazırlanan bu kısa süreli video programın katılımcıların sanal zorbalık hakkında duyarlılıklarının arttığı ve bu zorbalık davranışlarının azaldığı gözlemlenmiştir.

Araştırmanın 2. hipotezinin test edilmesine ilişkin elde edilen bulgulara göre; uygulanan aile temelli insani değerler yönelimli siber zorbalık psiko-eğitim programında yer alan öğrencilerin, müdahalede bulunulmayan öğrencilere göre siber zorbalığa ilişkin başa çıkma düzeylerinde dikkate alınacak düzeyde anlamlı bir artış meydana gelmiştir. Aynı zamanda gözlenen bu artışın 2 ay sonra uygulanan izleme çalışmasında da devam ettiği gözlenmiştir. Bununla birlikte bu programa katılım gösteren yani deney grubunda bulunan öğrencilerin, program uygulanmadan önce siber zorbalıkla başa çıkma ölçeğinden almış oldukları ön test puanları ile program uygulandıktan sonra almış oldukları son test puanları ve izleme testi puanları karşılaştırılmış ve sonuç olarak başa çıkma düzeylerinde manidar bir artış olduğu ve bu artışın süreklilik gösterdiği gözlenmiştir. Özetle, “İnsani değerler temelli psiko-eğitim programına katılan ergenlerin, kontrol grubunda bulunan ergenlere göre, siber zorbalığa ilişkin başa çıkma düzeylerinde önemli miktarda, manidar düzeyde bir artış gözlenir ve gözlenen bu artış müdahalelerin sonrasında yapılan izleme ölçümünde de devam eder.” şeklindeki hipotez doğrulanmıştır.

Söz konusu psiko-eğitim programıyla deney grubundaki katılımcılara siber zorbalığa maruz kalınırsa hangi baş etme stratejilerini kullanılabileceği, siber zorbalığa nasıl müdahale edilebileceği, siber zorbalık olaylarında kullanılabilecek araç ve uygulamaların gizliliği ve güvenliğinin nasıl sağlanabileceği ve siber zorbalık durumlarındaki yasal sorumlulukların neler olduğuna dair bilgilendirme yapılmıştır. Sonuç olarak, öğrencilerin siber zorbalık konusunda, davranışsal, bilişsel ve duygusal bakımdan siber zorbalıkla başa çıkma düzeylerinde bir artış meydana geldiği söylenebilir. Siber zorbalıkla başa çıkma düzeylerini arttırmak için yapılan deneysel araştırmalar incelendiğinde benzer bulguların rapor edildiği söylenebilir (Wölfer vd., 2014; Korkmaz Yüksel ve Çekiç, 2019; Yurdakul ve Bütün Ayhan, 2022).

Wölfer vd. (2014) okulda siber zorbalığı önlemeyi hedefledikleri çalışmada 593 ortaokul öğrencisi yer almıştır. Deneysel desenle yürütülen, içeriğinde çevrim içi koruma ve yardım stratejilerinin de yer aldığı program tamamlandıktan sonra yapılan analizler programın deney grubunda yer alan öğrencilerin siber zorbalık davranışını azaltmada etkili olduğunu göstermiştir. Korkmaz Yüksel ve Çekiç (2019) bilişsel davranışçı temelli siber zorbalığı önleme programının etkisini inceledikleri araştırma ortaokul öğrencileri olan 158 kişiyle yürütülmüş-

tür. 10 oturumdan oluşan programda, siber zorbalığın ne olduğu, rollerinin ne olduğu ve etkileri, yaygınlığı ve nedenleri, nasıl başa çıkılabileceği konusunda öğrencilere duyarlılık kazandırılmak amaçlanmış aynı zamanda siber zorbalığa yönelik işlevsel olmayan düşünceler ile bu düşüncelerin siber zorbalığa dair duygu ve davranışları arasındaki ilişkiye dair katılımcılara farkındalık kazandırılması amaçlanmıştır. Yapılan hem nitel hem nicel analizler sonucunda programın öğrencilerin siber zorbalık rolleri konusundaki farkındalığını arttırdığı ve zorbalığa ilişkin bilişlerini olumlu bir şekilde etkilediği gözlenmiştir.

Altundağ ve Ayas (2020)'ın tüm okul yaklaşımına uygun olarak hazırladıkları psiko-eğitim programının etkisini incelediği çalışma iki grup üzerinde yürütülmüştür. Birinci grup rehber öğretmenler, ikinci grup ise öğrencilerden oluşmaktadır. Birinci grup 12'şer rehber öğretmenden oluşan deney ve kontrol grubu ile oluşturulup deney grubundakilere dört oturumdan oluşan eğitim programı uygulanmıştır. Program sonrası elde edilen verilerle yapılan analizler sonucunda, deney grubunda bulunan rehber öğretmenlerin sanal zorbalıkla başa çıkma stratejileri boyutundan almış oldukları puanlar ile sanal zorbalığa ilişkin farkındalık puanlarının manidar düzeyde bir artış gösterdiği gözlenmiştir. Yapılan izleme ölçümlerinde de bu etkililiğin devam ettiği gözlenmiştir. Çalışmanın ikinci grubunu oluşturan öğrenciler ise rehber öğretmenlerin çalıştıkları liselerden seçilmiştir. Liseler deney ve kontrol okulu olarak ayrılmıştır. Deney okullarında, tüm okul yaklaşımına uygun olarak bu liselerde bulunan rehberlik servislerinin yıllık programlarına sanal zorbalığa ilişkin konular eklenmiş ve bu sayede okulda bulunan öğrencilere ve öğretmenlere bununla beraber velilere de bu konuda eğitim verilmiş, öğrencilere grup rehberliği yapılmış ve hem öğrenci hem velilerle de afiş ve broşür çalışmaları yapılmıştır. Kontrol grubu olan okullarda ise herhangi bir şey yapılmamıştır. Uygulamalar sonrasında deney ve kontrol grubunun son test puanları karşılaştırılmış deney grubunda yer alan öğrencilerin sanal zorbalığa ilişkin başa çıkma düzeylerinde ve sanal zorbalığa ilişkin duyarlılıklarında anlamlı bir artış gözlenmiştir. Yurdakul ve Bütün Ayhan (2022) da yaptıkları çalışmada hazırlamış oldukları siber zorbalığa ilişkin farkındalık psiko-eğitim programının, öğrencilerin siber zorbalığa ilişkin farkındalık ve başa çıkma becerileri üzerindeki etkisini incelemiştir. Bu amaçla çalışmayı toplam 38 ortaokul öğrencisiyle yürütmüştür. Uygulama sonrasında elde edilen verilerle yapılan analizler sonucunda, hazırlanan siber zorbalık farkındalık programının ergenlerin siber zorbalığa ilişkin farkındalık düzeylerini ve başa çıkma becerilerini arttırmada etkili olduğu görülmüştür. Uygulanan program neticesinde, müdahale grubunda olan öğrencilerin, siber zorbalıkla baş etme, siber zorbalıktan korunma, yardım ve bilgi arama, bilişsel güvenlik ve

gizliliği artırma alt boyutlarında puanlarının arttığı ve yapılan izleme çalışmalarında programın etkisinin devam ettiği gözlemlenmiştir.

Yürütülen bu çalışmaya ailelerin de dahil edilmesi, öğrencilerin siber zorbalık duyarlılıklarını ve başa çıkma düzeylerini arttırmak için insani değerler yönelimli olarak yürütülen bu çalışmanın etkililiğini arttırmış olacağı düşünülmektedir. Öğrencilerle oturumlar yürütülürken, iki aile oturumu yapılmış ve siber zorbalığın ne olduğu ve maruz kalındığında nasıl başa çıkılabileceği, çocuklarını bu zorbalık türünden nasıl koruyabilecekleri ve çocuklarının kendilerine siber zorbalığa maruz kaldığında rahatça başvurabilmeleri açısından iletişim bakımından nelere dikkat etmeleri konusunda eğitim verilmiştir. Oturumlar süresince de öğrencilerin bu zorbalığa maruz kaldıklarında ailelerine neden başvurmaları gerektiği, kendilerini nasıl ifade edebilecekleri, yaşanabilecek çatışma durumunda ise çatışma çözme becerileri verilerek bununla nasıl baş edebilecekleri konuları üzerinde durulmuş ve farkındalık kazandırılmıştır. Bu açıdan öğrencilerin duyarlılık ve özellikle başa çıkma düzeylerindeki artışta söz konusu eğitiminde etkisi olduğu söylenebilir. Araştırmalar, öğrencilerin siber zorbalık yaşaması ve bu durumu ailelerine anlatması durumunda ceza alacağını, bilgisayarlarının veya telefonlarının elinden alınacağı, aileleriyle tartışmalar yaşayacağı ve olayın daha da büyüyeceği şeklinde düşünmesi nedeniyle bu durumdan kaçındıkları belirtilmektedir. Bununla birlikte velilerin siber zorbalık hakkında sahip olduğu bilgilerin yeterli olmadığı ve bu açıdan siber zorbalık hakkında eğitime ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir (Strom ve Strom, 2005; Kavuk, 2016). Literatürde siber zorbalığın önlenmesi ve müdahalesinde okulda yürütülen çalışmalara velilerinde katılmasının önemli olduğu belirten başka çalışmalarda bulunmaktadır (Kavuk, 2016; Duman, 2019; Duman ve Yılmaz, 2021; Mason, 2008; Hutson vd., 2018). Hutson ve arkadaşları (2018) yürütmüş oldukları çalışmada, siber zorbalığa ilişkin yapılan müdahale programlarını içeren 17 makaleyi incelemişler ve okul ortamında uygulanan bu müdahale programlarının 7 tanesi, programa katılan çocukların ebeveynleri için bir eğitim içermektedir. Sonuç olarak, psiko-eğitimin programının etkilerinin ev ortamında da gösterilebilmesi için ailelerin de bilinçlendirilmesinin ve müdahaleye katılmalarının önemli olduğu düşünülmektedir.

Yapılan çalışmanın iki temel sınırlılığı vardır. Bunlardan ilki araştırmanın yapıldığı okulun sadece erkek öğrencisi olması sebebiyle çalışma grubunun tamamının erkek öğrencilerden oluşmasıdır. Yapılacak benzer deneysel çalışmalarda cinsiyetin heterojen dağıldığı gruplar oluşturulabilir. Diğer bir sınırlılık ise yürütülen deneysel çalışmadaki deney ve kontrol grubunun aynı lisede öğrenim gören öğrencilerden oluşmasıdır. Öğrencilerin ulaşmalarının taşınabilirliğine tabi olması ve okul sonrasında öğrencileri biraya getirme sorunu bu sınırlılığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Extended Abstract

Testing The Efficiency of the Human Value Oriented Cyber Bullying Psycho-Education Program

It has been asserted that the increasing widespread utilization of information and communication technologies have led to a predominant occurrence of cyberbullying, particularly among young individuals, in environments such as the internet and mobile phones. (Akça & Sayımer, 2017; Arıçak, et al., 2008; Raskauskas & Stoltz, 2007). The bullying experienced in these environments is also called cyber bullying, which is called cyber bullying or electronic bullying (Akça & Sayımer, 2017). Cyberbullying has many negative behavioral, cognitive and emotional effects on individuals. The escalating instances of cyberbullying worldwide, coupled with the adverse repercussions it brings about, pose a growing threat to individuals. Therefore, today, academics and lawmakers have taken action to prevent and effectively combat cyberbullying. It can be said that the level of awareness of individuals about cyberbullying and their behavior of getting help after victimization have a very important place in the prevention and resolution of these incidents. At the same time, it can be stated that human values play an important role in increasing the sensitivity and coping levels of cyberbullying. When the literature is examined, it is noted that the psycho-education program addressing cyberbullying and developed with a focus on humanitarian values is currently limited. (Peker, 2013; Peker & İskender, 2015), and there is no study examining the effects of cyberbullying on sensitivity and coping levels. In this respect, the study is considered important because it guides researchers on what can be done to prevent this problem, which has become widespread among students today and has become threatening in terms of its consequences, and what can be done to increase the sensitivity and coping levels of adolescents about cyberbullying. In this study, it was aimed to investigate the effect of the psycho-education program based on human values on the sensitivity and coping levels of adolescents regarding cyberbullying.

For this purpose, the following hypotheses were tested:

H1: There is a significant increase in the sensitivity of the adolescents participating in the human values-based psycho-education program to cyberbullying compared to the adolescents in the control group, and this increase continues in the follow-up measurement made after the applications.

H2: There is a significant increase in the level of coping with cyberbullying of the adolescents participating in the human values-based psycho-education program compared to the adolescents in the control group, and this increase continues in the follow-up measurement made after the applications.

Method

This study is a quasi-experimental research using 2x3 mixed design. The participants consisted of 20 male secondary school students, 10 in the experimental group and 10 in the control group, studying in a secondary education institution in the Black Sea region. Participants are between 14 and 16 years old, with an average age of 15.1. “Personal Information Form”, “Scale of Sensitivity to Cyberbullying” and “Scale for Coping with Cyberbullying for Adolescents” were used to collect data in the pre-test, post-test and follow-up test. In order to prevent cyberbullying and to reduce the cases of cyberbullying, which is frequently experienced today, a psycho-education program based on human values that will cover both students and parents has been prepared. The concepts of Responsibility, Friendship, Peace, Respect and Honesty are included as human values. The psycho-education program prepared was based on these values, and each session was organized according to these values by establishing a relationship between sensitivity and coping with cyberbullying. Student sessions are prepared in an average of 70 minutes and to be implemented in 8 sessions. No intervention was made in the control group. In order to measure the effectiveness of the psycho-education program, pre-test, post-test and follow-up test were conducted two months after the end of the program. The family sessions were scheduled at a time convenient for the parents, concurrent with the ongoing psycho-educational interventions targeted at the students. SPSS 23.00 statistical program and appropriate analysis techniques were used for the analysis of the data obtained from the measurement tools.

Results

As a result of the analysis of variance for the scores obtained from the variable of coping with cyberbullying, it was found that the group effect created a significant difference ($F_{(1,18)} = 7.58, p < .05$). It is seen that the main effect of the measurement regarding the difference between the mean scores obtained from the pre-test, post-test and follow-up test measurements performed at different times

without group discrimination is significant ($F_{(2,18)}=11.27, p<.05$). In addition, it was determined that the group*measurement joint effect examining whether the change between the mean scores of the experimental and control groups' pre-test, post-test and follow-up test cyberbullying coping scores differed was found to be significant ($F_{(2,34)}=11.27, p<.05$). The Bonferroni test was used to find the source of the difference in the scores of coping with cyberbullying. The results show that the difference between the pre-test mean score and the post-test mean score of the participants in the experimental group, the difference between the pre-test mean score and the follow-up test mean score is significant.

As a result of the analysis of variance for the scores obtained from the sensitivity variable for cyberbullying, it was found that the group effect created a significant difference ($F_{(1,18)}=3.34, p<.05$). It was determined that the main effect of the measurement regarding the difference between the mean scores obtained from the pre-test, post-test and follow-up test measurements performed at different times without group discrimination was significant ($F_{(2,18)}=13.70, p<.05$). In addition, the group*measurement joint effect examining whether the difference between the mean scores of the pre-test, post-test and follow-up test cyberbullying sensitivity scores of the experimental and control groups was found to be significant ($F_{(2,18)}=6.29, p<.05$). The fact that the common effect is significant shows that the applied human values-based program is effective in increasing the level of coping with cyberbullying of the participants in the experimental group. Bonferroni test was used to find the source of the difference in cyberbullying susceptibility scores. It was concluded that the difference between the pre-test mean score and the post-test mean score of the participants in the experimental group, the difference between the pre-test mean score and the follow-up test mean score was significant.

Discussion and Conclusion

In this part of the study, the effect of the human values-oriented cyberbullying psycho-educational program on sensitivity and coping with cyberbullying is discussed in the light of other studies and institutional explanations.

According to the findings obtained for testing the first hypothesis; t in the school-based psycho-educational program centered on humanitarian values and aimed at addressing cyberbullying, students exhibited a notable elevation in sensitivity levels compared to their non-intervened counterparts.

At the same time, it was observed that this increase continued in the follow-up study carried out two months later. However, when the pre-test, post-test and follow-up test scores of the students participating in this program were compared, it was seen that there was a significant increase in their sensitivity to cyberbullying.

One can assert that these outcomes emanated from the impact of the experimentally administered psycho-educational program. Within this applied psycho-educational initiative, endeavors were directed towards cultivating students' sensitivity to the nuances of cyberbullying, encompassing its definition, associated behaviors, the tools and applications employed, the roles assumed in cyberbullying incidents, and the emotions and thoughts experienced by individuals occupying those roles. This knowledge was acquired through active participation in designated activities.

Consequently, it is evident that there has been a discernible increase in the behavioral, cognitive, and emotional sensitivity levels of students regarding cyberbullying. A scrutiny of empirical studies within the literature reveals that analogous findings have been consistently identified in relation to sensitivity to cyberbullying.

According to the findings obtained regarding the testing of the second hypothesis of the research; There was a significant increase in the level of coping with cyberbullying of the students who participated in the humanitarian values-oriented cyberbullying psycho-education program compared to the students who did not participate in this program. Simultaneously, it was observed that this heightened sensitivity persisted even during the follow-up study conducted two months later, indicating a lasting and enduring impact of the psycho-educational program.

On the other hand, the post-test and follow-up scores of the students participating in the psycho-education program from the scale of coping with cyberbullying showed a significant increase compared to the pre-test scores. Through this psycho-educational program, participants in the experimental group were equipped with information on various coping strategies to employ when confronted with cyberbullying. They gained insights into intervention techniques, methods to uphold the confidentiality and security of tools and applications involved in cyberbullying incidents, and an understanding of legal responsibilities in cases of cyberbullying. Consequently, it can be affirmed that there has been a notable enhancement in students' coping levels with cyberbullying, spanning behavioral, cognitive, and emotional domains. Upon examination of experimental studies aimed at elevating coping levels with cyberbullying, it becomes apparent that

analogous findings have been consistently reported (Wölfer et al., 2014; Yüksel & Çekiç, 2019; Altundağ & Ayas, 2020; Yurdakul & Tüm Ayhan, 2022).

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar (lar) / Author (s): Çiğdem BERBER ÇELİK, Semanur HACIOĞLU, Hatice TERZİ

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Kaynakça

- Akbaba, S. ve Eroğlu, Y. (2013). İlköğretim öğrencilerinde siber zorbalık ve mağduriyetin yordayıcıları. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26(1), 105-122.
- Akbıyık, C. ve Kestel, M. (2016). Siber zorbalığın öğrencilerin akademik, sosyal ve duygusal durumları üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(3), 844-859.
- Akca, E. B. ve Sayımer, İ. (2017). Siber zorbalık kavramı, türleri ve ilişkili olduğu faktörler: Mevcut araştırmalar üzerinden bir değerlendirme. *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology*, 8(30), 7-19. <https://doi.org/10.5824/1309-1581.2017.5.001.x>
- Akca, E. B., Sayımer, İ., Balaban -Salı, J. ve Ergün- Başak, B., (2014). Okulda siber zorbalığın nedenleri, türleri ve medya okuryazarlığı eğitiminin önleyici çalışmalarındaki yeri. *Elektronik Mesleki Gelişim ve Araştırma Dergisi (EJOIR)*, 2(2), 17-30.
- Akpınar, Y. (2003). Öğretmenlerin yeni bilgi teknolojileri kullanımında yükseköğretimin etkisi: İstanbul okulları örneği. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 2(2), 79-96.
- Altundağ, Y. ve Ayas, T. (2020). Effectiveness of the whole school-based program for equipping high school counselors with strategies of coping with cyberbullying and cyberbullying awareness. *Eğitim ve Bilim*, 45(201), 109-123.
- Arıcağ, O. T. (2012, 23 Nisan). *Siber zorbalık: Gençlerimizi bekleyen yeni tehlike*. Siber zorbalık. <https://siberzorbalik.wordpress.com/2012/04/23/siber-zorbalik-genclerimizi-bekleyen-yeni-tehlike/>
- Arkan, G. D., Işık, I., Ayaz, V. ve Can, I. (2018). Siber zorbalık ve önlenmesi. A. Solak ve N. Sargın (Eds.), *Sanal alem/ Medya şiddeti* içinde (s.157-187). Hegem Yayınları.
- Arıcağ, T., Siyahhan, S., Uzunhasanoglu, A., Saribeyoglu, S., Ciplak, S., Yılmaz, N. ve Memmedov, C. (2008). Cyberbullying among Turkish adolescents. *Cyberpsychology & Behavior: The Impact of the Internet, Multimedia and Virtual Reality on Behavior and Society*, 11(3), 253-261. <https://doi.org/10.1089/cpb.2007.0016>
- Baştağ, G. ve Altınova, H. H. (2015). Lise öğrencilerinde yaratıcı drama yöntemiyle siber zorbalık hakkında duyarlılık oluşturma. *Yaratıcı Drama Dergisi*, 10(1), 85-90. <http://dx.doi.org/10.21612/yader.2015.009>
- Baştürk Akca, E., Sayımer, İ. ve Ergül, S. (2015). Ortaokul öğrencilerinin sosyal medya kullanımları ve siber zorbalık deneyimleri: Ankara örneği. *Global Media Journal: Turkish Edition*, 5(10), 71-86.
- Belsey, B. (2006). Bullying: A learning journey. *Bulletin-Newfoundland and Labrador Teachers Association*, 49(4), 2.
- Beran, T., ve Li, Q. (2005). Cyber-Harassment: A study of new method for an old behavior. *Journal of Educational Computing Research*, 32(3), 265-277. <https://doi.org/10.2190/8YQM-B04H-PG4D-BLLH>

- Bhat, C. (2008). CyberBullying: Overview and strategies for school counsellors, guidance officers, and all school personnel. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*, 18(1), 53-66. <https://doi.org/10.1375/ajgc.18.1.53>
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2019). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (27. bs.). Pegem Yayınları.
- Campbell, M.A. (2005). CyberBullying: An old problem in a new guise? *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 15(1), 68-76. <https://doi.org/10.1375/ajgc.15.1.68>
- Chan, H. C. O. ve Wong, S. W. D. (2015). Traditional school bullying and cyberbullying in Chinese societies: Prevalence and a review of the whole-school intervention approach. *Aggression and Violent Behavior*, 23, 98-108.
- Dilmaç, B. ve Aydoğan, D. (2010). Values as a predictor of cyber-bullying among secondary school students. *International Journal of Computer and Systems Engineering*, 4(3), 225-228. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1074693>
- Dilmaç, B., Ertekin, E. ve Yazıcı, E. (2009). Değer tercihleri ve öğrenme stilleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7(17), 27-47.
- Diñç, E. S. (2020). Sosyal medya ortamlarında siber zorbalık: Lise öğrencilerinin siber zorbalık deneyimlerinin incelenmesi. *Yeni Medya Elektronik Dergisi*, 4(1), 24-39. <https://doi.org/10.17932/IAU.EJNM.25480200.2020.4/1.24-39>
- Doane, A. N. (2011). *Testing of a brief internet cyberbullying prevention program in college students* [Unpublished doctorate's thesis]. Old Dominion University.
- Doğan, E., Çaka, C. ve Şahin, Y. L. (2016). Çevrimiçi sosyal ağ oyunu oynayan bireylerin siber zorbalığa duyarlılık düzeyleri ile facebook kullanım amaçları üzerine bir çalışma. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 12(3), 501-520.
- Duman, E. (2019). *Velilere yönelik geliştirilen siber zorbalık farkındalık eğitiminin etkisinin incelenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Duman, E., ve Yılmaz, N. (2021). Investigation of the effect of cyber bullying awareness training for parents. *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 406-421.
- Eliçora, R. (2020). *Ergenlerde siber mağduriyet ve siber zorbalıkla başa çıkma becerilerinin duygusal zekâ ile ilişkisinin incelenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Karabük Üniversitesi.
- Erdur Baker, Ö. (2013). Görünümleri ve ilgili değişkenleriyle siber zorba ve siber kurbanlar. H. Yavuzer ve M.R. Şirin (Eds.), *Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s. 277-297), Çocuk Vakfı Yayınları.
- Erdur Baker, Ö. ve Tanrıku, İ. (2010). Psychological consequences of cyberbullying experiences among Turkish secondary school children. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2(2010), 2771-2776. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.413>

- Erdur Baker, Ö. ve Topçu, Ç. (2008). Siber zorbalık. D. Deryakulu (Ed), *Bilişim teknolojileri öğretiminde sosyo-psikolojik değişkenler* içinde (s. 105-123). Maya Akademi.
- Gölpek Sarı, F. ve Seferoğlu, S. S. (2019). Ortaokul öğrencilerinin sanal zorbalık farkındalık durumları ile sanal zorbalık yapma ve mağdur olma durumlarının incelenmesi. *Online Journal of Technology Addiction and Cyberbullying*, 6(1), 54-76.
- Günlü, A. ve Ceyhan, A. A. (2017). Ergenlerde internet ve problemlili internet kullanım davranışının incelenmesi. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 4(1), 75-117. <http://dx.doi.org/10.15805/addicta.2017.4.1.0016>
- Hinduja, S. ve Patchin, J. W. (2010). Bullying, cyberbullying, and suicide. *Archives of suicide research: official journal of the International Academy for Suicide Research*, 14(3), 206–221. <https://doi.org/10.1080/13811118.2010.494133>
- Hutson, E., Kelly, S., ve Militello, L. K. (2018). Systematic review of cyberbullying interventions for youth and parents with implications forevidence-based practice. *Worldviews on evidence-based nursing*, 15(1), 72-79. <https://doi.org/10.1111/wvn.12257>
- Januszewski, A., ve Molenda, M. (Eds.). (2007). *Educational technology: A Definition with commentary*(2nded.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203054000>
- Karasu Avcı, E. ve Ketenoğlu Kayabaşı, Z. E. (2018). Hayat bilgisi dersi öğretim programlarının amaçlarındaki değerlerin içerik analizi (1936-2018). *Değerler Eğitimi Dergisi*, 16(35), 27-56.
- Kavuk Kalender, M., Keser, H. ve Tugun, V. (2019). Ortaokul ve lise öğrencilerinin siber zorbalık görüşleri, deneyimleri ve müdahale davranışları. *Eğitim ve Bilim*, 44(198), 183-200. <https://doi.org/10.15390/EB.2019.7820>
- Kavuk, M. (2016). *Ortaokul ve liselerin siber zorbalık farkındalık profillerinin oluşturulması ve okul paydaşlarına yönelik siber zorbalık farkındalık eğitimi etkililiğinin değerlendirilmesi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Kılınç, İ. ve Gündüz, Ş. (2017). Lise öğrencilerinin siber duyarlılık, internet bağımlılığı ve insani değerlerinin incelenmesi. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(2), 261-283. <https://doi.org/10.24315/trkefd.304497>
- Korkmaz Yüksel, K. ve Çekiç A. (2019). The effect of the cognitive behavioral therapy based cyberbullying prevention program. *The International Journal of Human and Behavioral Science*, 5(2), 18-31. doi: 10.19148/ijhbs.659107
- Kozan, M. ve Bulut Özek, M. (2019). BÖTE bölümü öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeyleri ve siber zorbalığa ilişkin duyarlılıklarının incelenmesi. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(1), 107-120. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.538657>.
- Köylü, M. (2007). Küresel bağlamda değerler eğitimine duyulan ihtiyaç. R.Kaymakcan, S. Kenan, H. Hökelekli, Z. S. Arslan, M. Zengin (Eds.), *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu* içinde (s. 287-311). Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.

- Kuçuradi, İ. (1996). Açılış konuşması. B. Çotuksöken (Ed.), *Felsefe Açısından Eğitim ve Türkiye’de Eğitim Seminer Bildiriler* içinde (s. 7-11). Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuşdil, M. E. ve Kağıtçıbaşı, Ç. (2000). Türk öğretmenlerin değer yönelimleri ve Schwartz değer kuramı. *Türk Psikoloji Dergisi*, 15(45), 59-76. ISSN: 1300-4433
- Li, Q. (2008). Cyber-Bullying in schools: An examination of pre-service teachers’ perception. *Canadian Journal of Learning and Technology*, 34(2), 75-90. <https://doi.org/10.21432/T2DK5G>
- Mason, K. L. (2008). Cyberbullying: A preliminary assessment for school personnel. *Psychology in the Schools*, 45(4), 323-348. <https://doi.org/10.1002/pits.20301>
- Milli Eğitim Bakanlığı (2006). Temel eğitime destek projesi “öğretmen eğitimi bileşeni” öğretmenlik mesleği genel yeterlikleri. *Tebliğler Dergisi*, 2590, 1491-1540.
- Murphy, C., ve Beggs, J. (2003). Primary pupils’ and teachers’ use of computers at home and school. *British journal of educational technology*, 34(1), 79-83. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-8535.d01-9>
- Nedim Bal, P. ve Kahraman, S. (2015). The effect of cyberbullying sensibility improvement group training program on gifted students. *Journal of Gifted Education Research*, 3(1), 48-57. ISSN: 2147-7248
- Odabaşı, H. F., Kabakçı, I. ve Çoklar, A. N. (2007). İnternet, çocuk ve aile (2. Baskı). Nobel Yayıncılık.
- Özer, H. (2016). *Ortaokul ve lise öğrencilerinin siber zorbalık tutum ve duyarlılıklarının drama metoduyla incelenmesi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Patchin, J. W., ve Hinduja, S. (2010). Cyberbullying and self-esteem. *The Journal of School Health*, 80(12), 614–624. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1561.2010.00548.x>
- Peker, A. (2013). İnsani değerler yönelimli psiko-eğitim programının problemli internet kullanımı ve siber zorbalık üzerindeki etkisi [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Peker, A. ve İskender, M. (2015). İnsani değerler yönelimli psiko-eğitim programının siber zorbalık üzerine etkisi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 11-22.
- Peker, A., Özhan, M. B. ve Eroğlu, Y. (2015). Ergenlere yönelik siber zorbalıkla başa çıkma ölçeğinin geliştirilmesi. *International Journal of Human Sciences*, 12(1), 569-581. <http://dx.doi.org/10.14687/ijhs.v12i1.3156>
- Price, M., ve Dagleish, J. (2010). Cyberbullying: Experiences, impacts and coping strategies as described by Australian young people. *Youth Studies Australia*, 29(2), 51-59. <https://doi.org/10.3316/ielapa.213627997089283>
- Raskauskas, J., ve Stoltz, A. D. (2007). Involvement in traditional and electronic bullying among adolescents. *Developmental Psychology*, 43(3), 564–575. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.43.3.564>

- Rodop, Ş., Yıldırım, S., Yıldız, P. D. ve Gürtunca-Hanif, A. (2022). Üniversite öğrencilerinde siber zorbalık: başa çıkma stratejileri, değer yönelimleri ve akademik başarılarıyla ilişkileri. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 10(26), 97-111. ISSN: 2791-8157.
- Strom, P. S. ve Strom, R. D. (2005). When teens turn cyberbullies. *Education Digest: Essential Readings Condensed for Quick Review*, 71(4), 35-41.
- Tanrıkulu, T. (2013). *Siber zorbalıkla ilgili değişkenlerin incelenmesi ve gerçeklik terapisi yönelimli bir müdahale programının siber zorbaca davranışlar üzerindeki etkisi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Tanrıkulu, T., Kınay, H. ve Arıca, O. T. (2013). Siber zorbalığa ilişkin duyarlılık ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 38-47.
- Topçu, Ç. ve Erdur Baker, Ö. (2016). Zorbalığa uğrayan ergenlerin yardım alma davranışı ve yardım kaynakları. *Ege Eğitim Dergisi*, 17(1), 127-145. <https://doi.org/10.12984/eed.85242>.
- Vural Akıncı, Z. B. ve Bat, M. (2010). Yeni bir iletişim ortamı olarak sosyal medya: ege üniversitesi iletişim fakültesine yönelik bir araştırma, *Journal of Yasar University*, 20(5), 3348-3382.
- Willard, N. E. (2007). *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*. Researchpress.
- Wölfer, R., Schultze-Krumbholz, A., Zagorscak, P., Jäkel, A., Göbel, K., ve Scheithauer, H. (2014). Prevention 2.0: Targeting cyberbullying@ school. *Prevention Science*, 15, 879-887.
- Yaman, H., Taflan, S. ve Çolak, S. (2009). İlköğretim ikinci kademe Türkçe ders kitaplarında yer alan değerler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7(18), 107-120.
- Yiğit, M. F. ve Seferoğlu, S. S. (2017). Siber zorbalıkla ilişkili faktörler ve olası çözüm önerileri üzerine bir inceleme. *Online Journal of Technology Addiction and Cyberbullying*, 4(2), 13-49.
- Yurdakul, Y. ve Bütün Ayhan, A., (2022). The effect of the cyberbullying awareness program on adolescents' awareness of cyberbullying and their coping skills. *Current Psychology*, 1-15. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-03483-3>